

6. Rebel·lió i adaptació: processos d'institucionalització del moviment feminista*

Sònia Ruiz García

Llicenciada en ciències polítiques i de l'administració per la UAB. Directora del Programa del pla d'igualtat del Servei de Promoció de les Polítiques d'Igualtat Dona—Home de la Diputació de Barcelona.

Amor, ¿quina ombra aixeca barricades / al pas de l'ona en festa? ¿Quina lluita / abrusa els teus carrers? ¿Quin tren escala / El cos balb de la por i obre la misa / Dels teus ulls i l'explora? Tot de besos / Calquen pasquins de revolta. / - Deixa'm, amor! Tinc la casa revolta / I el cor per endreçar. Faig barricades amb deixies d'hivern, runa de besos [...] / - Amor, les barricades i la lluita / oblidaran l'escala de la mina / quan, dins, els besos facin la revolta!¹

Aquest article es desprèn d'un estudi titulat «Rebelión y adaptación. Evolución e institucionalización del movimiento feminista. El caso de Barcelona», centrat en un període comprès entre finals del decenni dels anys vuitanta i inicis del segle XXI, moment que correspon a trencaments teòrics i d'acció col·lectiva del moviment feminista protagonista del primer període postfranquista, a la creació d'un feminisme institucional i la integració de part de les demandes feministes a l'agenda política, així com a l'aparició de noves estructures i discursos. L'objectiu de l'article és fer més clars els *processos d'institucionalització del moviment feminista* i mostrar els seus impactes a les estructures i a l'acció col·lectiva del moviment.

La lluita contra les relacions patriarcals es difumina per donar lloc a la política de les dones. Les estructures es multipliquen, s'atomitzen i s'«enxarxen», alhora que es dissipen les referències feministes en un moment d'apogeu de l'associacionisme de dones. Els discursos passen de les polítiques redistributives d'inicis del període fins al predomini de les vinculades al reconeixement, a la reivindicació cultural (Fraser, 1997 i 2005). En l'article s'identifica el marc d'acció col·lectiva del moviment feminista com l'espai propi.

En primer lloc mostrem el marc teòric i metodològic que guia l'anàlisi del procés d'institucionalització. Les conclusions es presenten pel que fa a l'estructura d'oportunitat política del període, els canvis en les estructures i algunes de les característiques de la seva mobilització, i se'n destaca, en especial, el marc d'acció col·lectiva. Què comporta i quines han estat algunes de les conseqüències del procés d'institucionalització del moviment feminista?

*Aquest article està sota llicència de Creative Commons i en reserva alguns drets.

1. Fragments de *Sextina revolta*, M. MERCE MARÇAL.

Marc teòric i metodològic: moviment, processos d'institucionalització, teories de moviments socials i perspectives feministes

*The feminist position has to be the result rather than a starting point for struggle.*²

Encara que de vegades parlem gairebé de manera indistinta de *moviment feminista*, *moviment de dones* i *associacionisme de dones*, hi ha una sèrie d'elements que diferencien els tres termes.

El moviment feminista s'identifica com a moviment social format per activistes que prenen consciència d'interessos que comparteixen, es mobilitzen i estableixen una estratègia i un discurs enfront de la normativitat patriarcal vigent. Així mateix, els grups feministes tindran consciència o interessos comuns i els seus objectius s'emmarcaran al voltant de reivindicacions polítiques, cosa que no passa, necessàriament, en el cas de l'associacionisme de dones. S'afirma, per tant, que *moviment de dones* és qualsevol grup, associació o organització configurat únicament o en la seva gran majoria per dones.³ Les dues formes pertanyen al moviment de dones, però les segones no tenen per què dedicar esforços al trencament dels models assignats, als processos d'alliberament cognitiu (De Miguel, 2003), al qüestionament de la discriminació i les desigualtats de gènere o les estructures patriarcals. La trobada entre dones, les pràctiques conjuntes, no comporten directament un replantejament de la subordinació de les dones a les nostres societats, encara que pugui ser un primer contacte amb la teoria i la pràctica feminista (FPF, 1999).

Pertanyen al moviment feminista els grups que es mobilitzen per una transformació de la política com a participació activa en la vida pública i privada. El moviment feminista utilitza un diagnòstic i una concepció d'objectius que són polítics (Valcárcel, 2001) i que produeixen propostes alternatives a les normes i estructures imperants.

Classificar el moviment feminista com a nou moviment social no seria el més òptim per a un moviment les primeres reivindicacions del qual, realitzades per grups de dones cohesionats a Catalunya, daten de 1889 amb la formació de la Societat Autònoma de Dones o l'Agrupació de Treballadores Autònomes de Barcelona (1891). Witting defensa la necessitat d'anomenar *feminista* al moviment *actual* per subratllar la història de les vindicacions i el llaç polític amb el primer moviment (Witting, 1981). I és que el moviment feminista sotmès a —o que propicia— les transformacions socials, polítiques i econòmiques apareix o desapareix de la història (Fagoaga i Luna, 1986) i en determinats moments s'institucionalitza.

2. La posició feminista ha de ser el resultat, més que no pas un punt d'inici de la lluita. Schmidt-Gleim, M; M. Verloo.

3. L'exigència de *no-mixticitat* és pròpia d'algunes agrupacions de dones.

Partint de la base de la diversitat de projectes i de propostes feministes, s'opina que el feminisme, la seva filosofia política i la seva pràctica són, abans que res, un projecte en contínua transformació i reconstrucció, tant pel que fa als seus discursos, com a les estructures en què agafa forma i a l'acció col·lectiva de què es dota com a moviment. I en períodes determinats pateix processos d'institucionalització. Les desigualtats de gènere són multiformes i el quefer feminista se centra, en part, en la visibilització de la teranyina de les discriminacions i subordinacions estructurals.

L'anàlisi d'un procés d'institucionalització d'un moviment social té diversos aspectes interessants i la mateixa definició de *institucionalització* comporta obrir un parèntesi aclaridor. Tot moviment social té entre les seves característiques principals el fet de no pertànyer a l'*entramat institucional*: la seva antiinstitucionalitat (Ibarra i Tejerina, 1998). Les seves reivindicacions proposen maneres de fer alternatives que denoten una manifesta tensió amb les institucions i es doten d'estructures visiblement diferents de les institucionals. El cas del moviment feminista al llarg dels segles n'és una clara evidència, ja que ha estat generador de discursos i de pràctiques molt diferents de les imperants.

Aquest article se centra en els processos d'institucionalització que pateix el moviment feminista en el període d'anàlisi, encara que és fonamental evidenciar que els processos d'institucionalització han estat *bidireccionals* i que també es materialitzen en la creació d'un *feminisme institucional* (Lovenduski, 1997; Bustelo, 2002; Valiente, 1994):⁴ orgànicament, en la fundació de l'Institut de la Dona (1983), la creació de l'Institut Català de les Dones (1989) i la proliferació de regidories de la dona i d'igualtat a la província (semta, el 2006), sobretot a partir de 1995⁵.

La creació d'organismes governamentals amb la missió d'elaborar, d'implantar i d'avaluar polítiques d'igualtat de gènere, es podria denominar com una de les màximes expressions d'institucionalització de les reivindicacions feministes. L'aparició de les polítiques de gènere en els diferents àmbits governamentals de l'Estat espanyol ve molt determinada per l'impacte de la legislació i de les polítiques comunitàries i internacionals (Lombardo, 2004), i per una sintonia amb les reivindicacions del moviment feminista internacional en aquest període.

La institucionalització de les demandes d'un moviment social —o de part d'aquestes demandes— ha estat qualificada de factor concloent per tal que els moviments socials

4. Lovenduski planteja qüestions interessants sobre si les buròcrates o *femòcrates* es poden considerar *feministes institucionals*, i va més enllà quan es pregunta si la institucionalització dels interessos feministes ha creat xarxes de feministes en els aparells estatals. Valiente parla d'un feminisme d'estat.

5. Noves recerques han indicat la diferència entre formalització, institucionalització i estatalització. La primera és refereix a indicadors d'estructura organitzativa (personal contractat, existència d'estatuts, professionalització,...). El segon es vincula a indicadors de relació amb la institució, mentre que l'estatalització té a veure amb les demandes i el discurs del moviment un cop són assolides per l'Estat. (Owells i Coll, 2007).

entrin en processos d'institucionalització després d'un (curt) període d'existència (Ibarra i Tejerina, 1998). En aquest sentit, s'investigarà què succeeix quan el moviment feminista es veu forçat a compartir l'espai polític, i quina incidència tindrà aquest desplaçament de l'*esfera pública* en la configuració dels seus objectius, estructures i acció col·lectiva.

I és del moviment de dones d'on sorgeixen les «sospites» i els plantejaments de canvi:

El moviment feminista, que tradicionalment s'ha caracteritzat per ser un moviment autònom i dinàmic, ha estat parcialment engolit pel sistema [...]. Podem parlar d'un moviment feminista oficial que ha acabat col·laborant plenament amb les institucions [...] (LDS, 2004).

Constatem que el discurs i la pràctica feministes, que van néixer fa anys com a discurs i pràctica revolucionàries i alternatives, avui dia esdevenen, en determinats àmbits, institucionals, acomodades, conservadores i poc reivindicatives. Diem institucional en el sentit d'estar dins del sistema (GLF, 2001).

L'objecte d'aquest article és, per tant, albirar els processos d'institucionalització del moviment feminista, per a la qual cosa analitzem els canvis en les estructures i en l'acció col·lectiva del moviment. El marc metodològic es basa en les teories de moviments socials, fet que va despertar-ne la revisió a partir d'una perspectiva feminista, ja que els paràmetres utilitzats moltes vegades pecaven d'una manca de perspectiva de gènere. Aquestes teories van ser aplicades a casos d'estudi⁶ i a una revisió històrica del moviment. L'anàlisi es va centrar a partir de les eines següents:

L'estructura d'oportunitat de política (EOP) ajuda a explicar la incidència i «el grau en què és probable que els grups siguin capaços d'accedir al poder i de manipular el sistema polític» (McAdam, 1998). Acostuma a tenir en compte les oportunitats *politiques* —les directament vinculades al sistema polític del moment— i també té un fort component cultural. L'EOP defineix l'entorn polític i les possibilitats que tenen els moviments socials per incidir-hi.

En aquest punt cal destacar tots els aspectes que incideixen directament en la configuració del sistema patriarcal i de les desigualtats entre dones i homes. Fem referència a criteris sexuals i de gènere, i així determinem que el moviment feminista acostuma a trobar una estructura d'oportunitat política tancada, a causa del fet que les desigualtats i

6. Criteris de selecció dels casos d'estudi: grups 1) que pertanyin al moviment feminista; 2) qüestionament de la subordinació patriarcal, les desigualtats de gènere i que indaguin en les seves causes i formes de dominació; 3) grups que plantegin alternatives, les difonguin i creïn, així, una consciència col·lectiva lligada a la transformació social; 4) acció no sectorialitzada en un àmbit concret d'activitat (laboral, violència, salut, etc.); 5) activitat circumscripita al període d'anàlisi; 6) grups amb prou material escrit per realitzar l'anàlisi de discurs.

les violències de gènere es troben en (re)definició permanent, són multiformes i requereixen llargs processos de sensibilització i de conscienciació social. A l'EOP s'han assenyalat els elements següents:

a) Punts d'accés al sistema i alineament de les elits: com ara les oportunitats polítiques, culturals, socials i de gènere que sorgeixen o són fruit del treball del moviment feminista. Alhora, indiquen que determinades circumstàncies poden resultar en una capacitat de desenvolupar, difondre i integrar les seves propostes.

b) Sistema d'aliances amb altres moviments socials i, especialment, amb el feminisme institucional.

c) Connexió amb el *temps mundial*: *Zeitdiagnose* del moviment feminista.

Les estructures de mobilització són canals col·lectius —formals i informals— a través dels quals les persones es poden mobilitzar i implicar en l'acció col·lectiva (McAdam, McCarthy i Zald, 1999). L'anàlisi de les tipologies i característiques organitzatives del moviment feminista ajuda a mostrar la materialització dels processos d'institucionalització. La progressiva atomització del moviment serà un dels elements que cal destacar, i la creació de xarxes, una de les estratègies per curtcircuitar-la. La progressiva desaparició de la categoria *feminista* és un element clar d'institucionalització per la invisibilització que comportarà.

Si bé en aquest punt no ens aturarem especialment en el nivell micro —el funcionament intern de les organitzacions—, pel que fa a l'acció col·lectiva del moviment interessa aportar els criteris de Jo Freeman d'estructuració democràtica a les organitzacions (feministes). L'autora assenyala els següents: 1) la delegació per mètodes democràtics, 2) l'exigibilitat de responsabilitats, 3) la distribució de l'autoritat entre el major nombre de persones possible, 4) la rotació de llocs de responsabilitat, 5) la difusió de la informació, 6) l'accés igualitari als recursos; i s'afegeix a aquesta llista un nou element com a nou criteri que cal tenir en compte, 7) la promoció de la formació —com a intercanvi de coneixements i apropiació de pràctiques i discursos.

Amb la seva acció col·lectiva, els moviments socials busquen comunicar i transmetre les seves reivindicacions, generen solidaritat i identitat entre els seus membres, desafien (Olson, 1992) i plantegen estratègies. Així mateix, les seves pràctiques remeten a les produccions simbòliques al voltant de les quals els moviments emmarquen les seves reivindicacions. L'estratègia d'acció col·lectiva d'un moviment social està molt lligada a l'EOP de cada moment i, en aquest cas, ve determinada per l'entrada de les desigualtats de gènere en el terreny de l'acció institucional.

L'acció col·lectiva s'analitza primer com a repertori de confrontació (Tilly, 1998), distribuint els recursos d'entitats respecte a tangibles (diners, espai, difusió) i simbòlics es-

pecialitzats (experiència, accés i aliances amb altres xarxes associatives, accés als mitjans de comunicació, estatus dins del moviment) i simbòlics no especialitzats (temps i compromís) (Freeman, 1979). La institucionalització del moviment feminista es percep clarament respecte al repertori de confrontació que utilitza. A llarg termini es rebutgen les accions i les estratègies que no funcionen i el pas del temps acaba fent convencional —i ineficaç— allò que en un principi era innovador (Olson, 1992).

Si bé no es presenten conclusions respecte a una anàlisi dels impactes del procés d'institucionalització en el discurs del moviment feminista, sí que es mostren les conclusions respecte al seu marc d'acció col·lectiva (Snow i Benford, 1988), que aporta referències als objectius del moviment en el període concret d'estudi segons una anàlisi de marcs. Els moviments emmarquen la seva acció col·lectiva entorn de símbols culturals escollits a partir de referències culturals (Tarrow, 1997, p. 210).

Els moviments socials incideixen en l'àmbit cultural, social i polític perquè creen sistemes de creences i codis d'interpretació de la realitat (Ibarra i Tejerina, 1998, p. 12). Al seu torn, fer o crear feminisme és realitzar *teoria del discurs*, que és una presa de consciència discursiva dirigida a allò polític amb l'objectiu de transformar l'actual paradigma d'exclusió, d'explotació i d'opressió de les dones (Colaizzi, 1990, p. 20).

Un marc és un esquema interpretatiu que estructura el significat de la realitat (Bustelo i Lombardo, 2005). La seva funció és explicar la realitat a través de determinats valors, elaborar diagnòstics que impliquen tant la identificació d'un problema com l'atribució de culpabilitat o causalitat, mobilitzen i suggereixen formes d'acció alternatives (Snow i Benford, 1988, p. 197-217; Ibarra, Gomà i Martí, 2002, p. 44).

En aquest article s'entén que un dels marcs d'acció col·lectiva més importants del moviment feminista, la qüestió al voltant de la qual s'han mobilitzat més recursos i ha unit un major nombre de grups de dones de manera conjunta durant el període d'anàlisi en una reivindicació d'èxit, ha estat la creació de l'espai propi: estratègia i dilema.

Estructura d'oportunitat política: la irrupció en escena del feminisme institucional

A continuació presentem un quadre on apareixen dates i moments clau del feminisme institucional amb perspectiva global i local:

1983. Primer programa per a la dona, Ajuntament de Barcelona.

1985. Centre de Documentació de la Dona, Ajuntament de Barcelona.

1985. Llei de bases del règim local: estableix que les corporacions locals poden dur a terme activitats complementàries a altres administracions públiques en matèria de promoció a la dona.

1986. Entrada de l'Estat espanyol a la Comunitat Europea i adopció del patrimoni comunitari en polítiques d'igualtat de gènere.
1989. Creació de l'Institut Català de la Dona, Llei 11/1989, Parlament de Catalunya, i del Consell Nacional de Dones de Catalunya (256 membres el 2005).
1991. I Pla municipal per a les dones. Regidoria de la Dona de Terrassa.
1991. Integració serveis de planificació familiar a la xarxa sanitària pública.
1993. Creació del Centre Municipal d'Informació i Recursos per a les Dones (CIRD).
1994. Creació del Consell de Dones de Barcelona.
1995. Conferència Mundial de Dones de Pequín.
1996. Proliferació de regidories de la dona o d'igualtat, de centres d'atenció, informació i documentació, i de consells de dones a la província de Barcelona.
1996. Jornades Vint Anys de Feminisme. Participació directa d'ajuntaments i de consells de dones.
1996. Creació de l'Oficina Tècnica del Pla d'Igualtat de la Diputació de Barcelona.
1997. Tractat d'Amsterdam (article 2.3 i d'altres).
1999. 1r Congrés de les Dones de Barcelona.

En el moment en què s'estableixen organismes responsables de la promoció de la igualtat de gènere en l'àmbit local hi ha un enfortiment democràtic i s'instaura un punt d'accés al sistema directe per a les demandes del moviment associatiu. Serà un canal privilegiat no exempt de controvèrsies. Les reivindicacions tenen un interlocutor clar a l'administració, encara que siguin depurades per elements burocràtics, quedin destil·lades o perdin el sentit inicial de la vindicació, i poden arribar fins i tot a ser contraproductius per a la igualtat de gènere. Igualment, la maquinària institucional requereix una cooptació de membres, i les activistes, moltes vegades, han estat les que han definit i integrat les estructures institucionals.

Les aliances estratègiques més importants del moviment feminista s'han trobat també allà, a les institucions. En general, l'estratègia de negociació i de confrontació de reivindicacions ha utilitzat canals dissenyats per l'administració pública per vehicular es demandes del moviment, com ara els consells de dones, els congressos d'associacions de dones (1999, Barcelona, i 2003, Catalunya) o espais de negociació *ad hoc*.

La consulta periòdica a les entitats i els grups de dones per part del feminisme institucional també es presenta com una de les pràctiques establertes, encara que desperta controvèrsies en el mateix moviment.⁷ Si bé les referències sobre la possibilitat o impossibilitat de portar a terme polítiques feministes des de les institucions continua visible en el discurs, també apareixen pràctiques de pressió política o *lobbying* que són àmplia-

7. El 2003 Ca la Dona manifesta el seu descontentament amb aquest tipus de pràctiques, que les institucions generalment assumeixen com a voluntàries per part de les activistes.

ment acceptades. Aquest acostuma a estar dirigit a l'obtenció de recursos —també canalitzats a través de les subvencions econòmiques— i respecte a reivindicacions concretes (preguntes al Parlament de Catalunya, influència en l'elaboració de lleis i polítiques públiques, etc.). Gran part de les pràctiques de relació entre la institucionalitat i el moviment es viuen des del prisma de *dona-moviment a dona-institució*, *pontejant* així el dilema que sobreviu en el moviment respecte a l'essència patriarcal de la institució. I, encara que la relació entre activistes i femòcrates és constant —i moltes vegades es converteix en *triangle de vellut*, quan s'uneixen les acadèmiques—, des d'estudis europeus es posa de manifest una manca de participació activa del moviment feminista en la implantació d'estratègies de transversalitat de gènere (Verloo, 2005).

En la seva relació amb altres moviments socials, el feminista ha participat visiblement en les mobilitzacions pacifistes i contra la guerra (Ca la Dona, Dones per Dones, etc.), però no es perceben grans connexions amb altres moviments socials que podrien ser d'interès estratègic.⁸ Respecte a les aliances en l'àmbit internacional, algunes de les xarxes més importants han portat a terme activitats a Barcelona, entre elles la Marxa Mundial de Dones o la xarxa Las Mujeres Cuentan. La participació del moviment feminista *agrupat* en esdeveniments internacionals com ara el Fòrum Social no ha esdevingut una tasca continuada durant el temps de l'estudi.

Entre les oportunitats que aporta aquesta EOP trobem la incorporació de part de les demandes feministes i el desenvolupament de polítiques específiques i de transversalitat de gènere que contribueixen a l'enfortiment democràtic i a la lluita contra les desigualtats de gènere. Els riscos que han comportat processos d'institucionalització en el si del moviment es mostren en una revisió de les reivindicacions feministes des de paràmetres burocràtics, les carències pressupostàries i de plantilla dels mateixos organismes d'igualtat, un elevat cost en temps i experiència de les activistes invertit en els processos institucionals —amb transvasament de membres inclòs—, una relativa pèrdua d'autonomia i de capacitat d'actuació (la dependència de les subvencions i l'exemple de la co-optació de la gestió dels centres de planificació familiar) i una pèrdua de protagonisme del moviment feminista com a actor hegemònic en el panorama polític.

Estructures de mobilització: pluralisme, atomicitat i xarxes

Les estructures organitzatives de què es dota el moviment feminista de Barcelona en el període d'estudi presenten una gran varietat. El pluralisme de grups, entitats i asso-

8. Un dels casos d'estudi se centra en el Grup de Lesbianes Feministes, organització que participa en la formulació de discursos i d'estratègies de la lluita gai-lèsbica. Si diferenciem per àmbits temàtics, apareixen aliances puntuals.

ciacions és una de les característiques principals de l'associacionisme de dones. La institucionalització no representa una disminució numèrica, com a mínim pel que fa a l'associacionisme de dones. En el panorama barceloní apareixen noves formes d'organitzar-se. La dècada dels noranta s'ha definit com «l'explosió de la diversitat, de pràctiques molt plurals i d'enorme diversificació en el terreny del pensament i en el de l'organització del mateix moviment» (Montero, 2002, p. 29). Les estructures autònomes, els grups de dones, continuen sent la manera predominant del moviment de dones, encara que hagin proliferat altres maneres que s'han multiplicat en aquest període.

Els dies 1, 2 i 3 de novembre de 1985 van tenir lloc, a les Llars Mundet de Barcelona, les III Jornades Estats 10 Anys de Lluita del Moviment Feminista, on es van reunir més de quatre mil dones a diferents fòrums de discussió. Barcelona no va tornar a viure una reunió feminista d'aquestes característiques fins al cap d'onze anys. L'impacte d'aquestes jornades va ser determinant en l'apogeu de l'associacionisme de dones, ja que entre 1985 i 1989 es crearen a la ciutat de Barcelona quaranta-dues associacions noves de dones, un 55,8% de les quals s'englobava en la categoria de *reivindicació i drets de les dones*, davant d'un 71,4% del període entre 1980 i 1984.⁹ El descens de la reivindicació política com a objectiu fonamental de les organitzacions de dones no havia fet sinó començar.

El 1996, cent cinquanta-nou grups de dones (de tot Catalunya i alguns de les Illes Balears i del País Valencià) es van adherir a les Jornades XX Anys de Feminisme. D'aquests grups,¹⁰ cent eren de la ciutat de Barcelona. A Catalunya, segons la *Guia d'associacions i d'entitats de dones de Catalunya*, de l'Institut Català de la Dona,¹¹ el 2002 hi havia set-centes cinquanta-una associacions de dones.

Associacionisme de dones a Catalunya. Classificació temàtica¹¹

La temàtica o objectiu que engloba un nombre major d'associacions de dones a Catalunya és la cultural (21,6%), seguida del lleure (17%), la salut (11,3) i les educatives (11). La categoria amb un menor percentatge d'associacions de dones és la de planificació familiar (2,4%), problemàtica totalment integrada a l'agenda i a l'estructura institucional. La classificació de *reivindicació feminista* o de *reivindicació política* queda emmudida.

9. Aquestes dades han estat elaborades a partir de l'estudi d'Alemany i Morón de la bibliografia.

10 En aquesta categoria incloem els grups que s'estenen per tot el territori català, ja que generalment tenen la seva activitat central a Barcelona.

11. Institut Català de la Dona, *Guia d'associacions i d'entitats de dones de Catalunya*. És possible consultar-la per Internet. S'han utilitzat les dades del 9 de juliol de 2002.

Àmbit temàtic	Nombre d'entitats	%
Culturals	374	21,6
Educatives	190	11,0
Jurídiques	98	5,7
Lleure	294	17,0
Medi ambient	85	4,9
Planificació familiar	42	2,4
Salut	196	11,3
Social: altres	59	3,4
Social: immigració	77	4,4
Social: solidaritat i cooperació internacional	116	6,7
Social: violència de gènere	127	7,3
Treball	73	4,2
TOTAL	1.731	100,0

Per la seva banda, la *Guia d'associacions de l'Ajuntament de Barcelona*¹² recull cent vuitanta-vuit associacions, entitats i grups de dones a la ciutat de Barcelona el 1998. El novembre de 2001 a Barcelona n'hi havia dues-centes noranta-tres.

Associacions de dones a Barcelona¹¹

El mapa de l'associacionisme de dones a Barcelona va augmentar en termes absoluts, encara que és evident que aquelles organitzacions que tenien entre els seus objectius fonamentals la lluita per l'emancipació de les dones van perdre pes en el panorama associatiu a favor de l'inici d'una sectorialització i diversificació, cosa que sembla que comporta una progressiva pèrdua de l'objectiu de la reivindicació política. Baixa el nombre d'associacions polítiques reivindicatives i augmenten les relacionades amb l'ajuda o el suport a les dones com a individus, amb la inserció professional o amb la presa de con-

12. Quadre d'elaboració pròpia a partir de les dades extretes de la *Guia d'entitats i d'associacions de Dones de Catalunya* de l'Institut Català de la Dona. Com veiem, hi apareixen mil set-centes trenta-una associacions, xifra superior a les set-centes cinquanta-una que es presumien com a totalitat. Les dades s'extreuen d'una autoclassificació de les organitzacions que tenen una resposta múltiple. Utilitzem la classificació de 2002. Actualment, les categories han estat modificades a vint-i-dues, entre les quals s'ha inclòs l'opció feminista, que té un total de cinquanta-vuit organitzacions a tot Catalunya.

13. L'edició utilitzada per a aquesta anàlisi és al Centre d'Informació i Recursos per a les Dones de l'Ajuntament de Barcelona, amb informació recopilada fins al 16 de novembre de 1998, i és l'actualització de la que es va publicar el 1994. La guia pretén «respondre a la voluntat d'informar àmpliament sobre les motivacions, els interessos i els objectius de treball de les associacions i entitats de dones de Barcelona i, alhora, posar de manifest la riquesa de la diversitat del teixit associatiu femení».

Àmbit temàtic	Nombre d'entitats	%
Art	12	4,10
Comunicació	5	1,70
Consells de participació	13	4,44
Cooperació internacional	5	1,70
Coordinadores i federacions	4	1,67
Cultura i lleure	61	20,82
Ecologia	2	0,68
Educació no sexista	2	0,68
Espais	3	1,02
Immigració i minories ètniques	13	4,44
Lesbianisme	7	2,39
Pacifisme	1	
Política	13	4,44
Professionals	16	5,46
Religions	7	2,39
Salut	12	4,10
Societat	46	15,70
Solidaritat	16	5,46
Treball: empresàries	8	2,73
Treball: inserció laboral	2	0,68
Treball: sindicats	33	11,26
Violència contra les dones	5	1,70
Xarxes	7	2,39
TOTAL	293	100,00

ciència de situacions de violència. Es reemplacen els valors col·lectius d'una consciència de transformació social comuna per beneficis personals i d'assistència (Kamienski, 2004).

La categoria de polítiques inclou, en totes dues classificacions, les comissions o secretaries de la dona de partits polítics. El criteri feminista s'invisibilitza o queda diluït en una multitud de tipologies o objectius. On es troba el moviment feminista? Cultura i societat o xarxes i espais?

Les formes d'organització que ha assumit el moviment són múltiples, cosa que està en la seva línia habitual d'innovació en l'autoorganització. Mantenen la tipologia d'associació, de grup o d'entitat autònoma (amb diferents objectius i línies d'actuació, algunes també professionalitzades o «onegeitzades»); són corrent d'opinió, reflexió i investigació

en el món acadèmic; són associacions de dones professionals; *lobbies* o grups de pressió política; secretaries de partits polítics o departaments sindicals; grups d'expressió artística i cultural. S'han convertit en institucionalitat feminista a partir dels consells de dones i les mateixes regidories de la dona i d'igualtat.

Davant d'aquest nombre d'associacions de dones, l'atomicitat s'alça com una nova característica del moviment, cosa que es constata en la varietat d'organitzacions que treballen en camps sectorialment diferenciats (salut, treball, lesbianisme, cultura, etc.) i en la desaparició del panorama barceloní del treball a coordinadores feministes.

Davant d'aquesta situació d'atomicitat i de l'absència de coordinadores feministes des de l'inici dels anys vuitanta, s'opta de mica en mica per la creació de xarxes: temàtiques, territorials i vivencials. El màxim exponent d'aquesta estructura-estratègia del moviment feminista a Barcelona pren forma en la Xarxa Feminista,¹⁴ creada a partir de les Jornades XX Anys de Feminisme a Catalunya (1996). Les xarxes feministes es constitueixen com a «espai de relació entre dones i grups de dones amb l'objectiu de mantenir el vincle i propiciar intercanvis d'idees i propostes»¹⁵ i també al voltant de discursos i d'objectius concrets. Això no obstant, l'apogeu de les xarxes s'evidencia a partir de 2002, quan es crea la Xarxa de Dones per la Salut o la Xarxa Feminista contra la Violència de Gènere (Estat espanyol).¹⁶ El 1993, organitzacions de dones de barri creen la Plataforma Unitària contra la Violència de Gènere. Objectius territorials uneixen altres xarxes, com ara la Federació de Dones del Baix Llobregat; formada per divuit associacions, opten pel model de representació i s'allunyen de l'assembleari. La Federació de Dones del Baix Llobregat va ser molt activa en les reivindicacions contra la feminització de la pobresa d'una nova xarxa mundial, la Marxa Mundial de les Dones 2000. I sense abandonar els vincles entre allò local i allò global trobem la xarxa Las Mujeres Cuentan, impulsora de la Vaga Mundial de Dones a Barcelona i pertanyent a la Campanya Internacional de Dones per un Salari per al Treball sense Sou.

L'estructuració en xarxa ofereix una dimensió organitzativa en què el moviment feminista se sent còmode ja que la interconnexió es realitza de manera horitzontal, buscant un allunyament dels sistemes jerarquitzats i piramidals. Això no obstant, les xarxes no són per si mateixes garants d'un funcionament democràtic. Resulta significatiu observar com la xarxa de xarxes, Internet —tal com s'indicarà més endavant—, no ha estat explotada per a l'acció col·lectiva del moviment en aquest període.

14. El 2002 agrupava tres-centes seixanta dones individuals i grups.

15. Presentació de la Xarxa Feminista a la web <<http://www.pangea.org/xarxafem/>>. Consulta: maig 2004.

16. La Xarxa Feminista contra la Violència de Gènere té, entre les seves organitzacions fundadores, la Federació de Dones Progressistes, l'associació federada de la qual a Catalunya és la Federació de Dones de Catalunya per la Igualtat.

Pel que fa a les estructures internes, l'assemblearisme es manté, però és una pràctica més en un gran ventall de models organitzatius. La gran majoria dels grups de dones tenen, com a mínim, una comissió *coordinadora* de les accions i activitats. Gran part dels grups de dones no tenen en compte la formació —en la participació, en la reflexió, en l'apropiació, en la difusió— com un dels principis bàsics per a una estructuració i un funcionament democràtics. La funcionalitat de les organitzacions feministes dels anys vuitanta es va veure colpejada per la manca d'estructures clares i aquest model no es repeteix. Es podria dir que s'ha après dels «errors» del passat i que fins i tot alguns dels grups més assemblearis busquen recollir les seves experiències i reflexions i traspassar-les a format paper o electrònic, en contraposició amb aquella tirania de carència de torns de paraula o d'elaboració d'actes. La controvèrsia de l'única militància o la doble militància perd vigència davant de la incorporació d'activistes a les institucions. Els canvis en les estructures s'han produït, moltes vegades, per tractar amb la institucionalitat o segons les seves necessitats. L'obligatorietat de registrar una associació per tenir accés a subvencions i ajudes públiques n'és l'exemple més clar.

Repertori de confrontació i marc d'acció col·lectiva

Diversos autors han constatat la crisi de l'acció col·lectiva dels *clàssics*¹⁷ moviments socials entre mitjan decenni dels anys vuitanta i mitjan dècada dels anys noranta a l'Estat espanyol (Pastor, 1998; Ibarra i Tejerina, 1998). El moviment feminista no en serà una excepció i la manca d'innovació en el seu *repertori de confrontació* serà un dels elements de la seva institucionalització.

La capacitat de difusió i de comunicació de les reivindicacions feministes a Barcelona no gaudeix de bona salut. Les publicacions feministes perden la transcendència de dècades anteriors. El 1990 desapareix LaSal, edicions de les dones, i la revista del Grup de Lesbianes Feministes *Tribades* ho fa el 1997. Més enllà de la revista de Ca la Dona i de la revista *Dones*, de l'Associació de Dones Periodistes de Catalunya, el moviment feminista a Barcelona no té revistes d'àmplia difusió durant el període d'estudi. La forma predominant de difusió de les activitats i de les informacions són els mateixos espais: butlletins en línia i alguna llista de correu electrònic, cosa que demostra una voluntat de *mantenir la moral i el compromís de les ja militants*, però no aconsegueix l'ampliació del seu activisme i difícilment transcendeix el cercle de les *ja convençudes*.¹⁸ La creació

17. El moviment obrer és anomenat *moviment social clàssic* per diversos autors i autores. Altres ho consideren un *nou moviment feminista social*.

18. A tall d'exemple: la Biblioteca Francesca Bonnemaison, que té un dels fons especialitzats en la dona més importants de tot Catalunya, rep només quatre revistes de dones de la ciutat de Barcelona: *La veu de Torre Llobeta*, *Dones de Sant Martí*, la revista *Ca la Dona* i *Dones*, de l'Associació de Dones Periodistes.

de mitjans de comunicació propis en aquest període no es planteja com a possibilitat fins a inicis del segle XXI.

El moviment feminista no ha desenvolupat formes que comunicuessin les seves reivindicacions i demandes per a la sensibilització social i la cooptació de noves activistes. Les relacions entre les dones del mateix moviment s'estableixen com a fonamentals; en canvi, la captació o l'entrada de noves activistes, no. S'evidencia un bloqueig generacional i una reduïda regeneració de l'activisme. L'esquerda generacional entre les activistes s'amplia cada vegada més, així com la de classe i l'ètnica.

La manca d'innovació en l'acció es mostrarà en aquesta progressiva pèrdua de capacitat d'interessar a noves activistes i també pel que fa a les tecnologies de la informació i la comunicació (TIC). Internet i les TIC, en general —sense ser la panacea tenint en compte l'esquerda digital de gènere, d'edat i de classe—, poden ser l'element essencial per frenar l'atomització del moviment o, com a mínim, impedir que l'aïllament dels grups i de les mateixes dones sigui menys intens, així com per captar noves i joves activistes. I no només en l'àmbit local, sinó participant de l'oportunitat d'ampliar sabers i estratègies arreu del planeta.

El moviment feminista a la ciutat de Barcelona no està especialment vinculat a les «ciberpràctiques» en els noranta. Encara són poques les organitzacions de dones que tenen una pàgina web i menys encara les que la mantenen actualitzada. L'ús estratègic de les TIC no és explotat pel moviment feminista i el debat sobre el que podria ser una nova estratègia es presenta en termes de mostrar-se a favor o en contra de l'ús de les TIC. S'aprecia la seva importància, però encara no se'n fomenta la utilització per a l'acció feminista.¹⁹ El limitat ús estratègic de les TIC minva la capacitat del moviment per interessar potencials militants i per comunicar la seva acció col·lectiva.

El carrer, la conquesta de l'espai *públic*, *exterior*, no és la prioritat del moviment feminista a Barcelona. S'organitza una manifestació cada any, el 8 de març, amb lemes de reivindicació diversa i és també una acció unitària a la qual se solen adherir desenes d'organitzacions de dones i on s'utilitzen cartells que es pengen a carrers de diferents punts de Barcelona i ciutats adjacents.

Més enllà de les commemoracions —institucionalitzades— es constata una tendència general a abandonar el carrer, encara que hi ha excepcions que han de ser destacades, malgrat que es tracta d'accions puntuals en què es fa una apropiació de l'espai públic i que són portades a terme per organitzacions aïllades.²⁰ Ara una nova data està fent que

19. En el període d'estudi trobem dos grups de dones vinculats a «ciberpràctiques»: *Ciberdones* i l'Espai de Dones de Pangea.

20. Recordem accions del GLF amb estàtues del Parc de la Ciutadella o la significativa campanya, amb èxit, per reivindicar un carrer «per a les lesbianes». Barcelona disposa ja d'un carrer que es diu Safo.

les dones es manifestin a moltes ciutats i pobles del Barcelonès, el 25 de novembre, Dia Internacional contra la Violència de Gènere.

Marc d'acció col·lectiva: estratègies i dilemes

El marc d'acció col·lectiva que ha guiat l'estratègia del moviment feminista els anys d'estudi ha estat la creació de l'espai propi. Aquest espai es converteix en *leitmotiv* del moviment i en acció col·lectiva d'èxit.

L'espai és un element essencial per a la teoria i la pràctica feminista i ha estat objecte de reflexions continuades. L'espai forma part de la ideologia —de la representació del món—, la qual és sempre modelada per la classe dominant i sobretot per la categoria dominant: els homes (Vianello i Caramazza, 2002, p. 39).

Les feministes han plantejat críticament l'espai moltes vegades com a dicotomia entre allò *públic* i allò *privat*, dualitat que ha estat la pedra de toc de gran part de la filosofia feminista i de la configuració del patriarcat. Aquesta dualitat es percep com a universal, transcultural i transhistòrica (Pateman, 1996). Les anàlisis sobre espai públic - espai privat són multidisciplinàries i es fonamenten en la relegació de les dones a l'esfera privada o domèstica i en l'àmbit públic com a escenari del quefer dels homes, entre els quals hi ha una jerarquització.

Les dificultats de l'accés de les dones a l'escenari públic, la seva invisibilització, la seva discriminació en aquesta esfera; la subordinació i repressió que també es donen a l'espai privat, es complementen i es recullen en la reivindicació «Allò que és personal és polític». Aquest lema feminista rebutja la «divisió social entre l'esfera pública i la privada, amb tipus diferents d'institucions, activitats i atributs humans [...]». *A priori* no s'ha d'excloure cap institució o pràctica social com a tema propi de discussió i d'expressió públiques» (Young, 1986, p. 114), ni de reivindicació.

També s'han indicat les formes d'explotació capitalista que s'alimenten a l'espai privat i que no són objecte de cap valoració, i que, per tant, són invisibilitzades i no comptabilitzades. Per Delphy (2002), la base econòmica del patriarcat es troba a l'espai privat. Actualment, el treball domèstic també ha sortit al mercat i s'ha privatitzat en un esdevenir entre els dos espais, però les dones continuen sent les que se n'ocupen i es tracta d'un sector de condicions laborals precàries i de remuneració deficient.

L'espai públic ha patit transformacions amb la progressiva aparició en escena de les dones, i, encara que s'intuïa, cal recordar que la seva simple integració en l'esfera pública no ha significat una transformació feminista (Lombardo, 2005; Pateman, 1996; Fraser, 2005). La presència al mercat laboral, per exemple, ha comportat dobles i triples jor-

nades, contractes a temps parcial que no sustenten les necessitats econòmiques i que augmenten la feminització de la pobresa, economia submergida i una discriminació directa i indirecta que s'acarnissa contra les dones. I és que segurament l'estratègia s'ha de dissenyar com a revisió de la totalitat, de les dues esferes, diagnosticant i pronosticant la perspectiva integral: «Cada situació és una trobada entre *allò que és privat* i *allò que és públic*» (Mouffe, 1999, p. 118).

I la institucionalització de les demandes feministes, la seva entrada directa a l'agenda pública, a l'esfera política tradicional, entesa com a l'espai polític-públic, ha comportat necessàriament un impacte en l'acció col·lectiva del moviment feminista. Quin és l'espai del moviment feminista en un moment en què irromp el feminisme institucional, alhora que es constata que la simple integració de les dones en l'àmbit públic no representa la solució esperada?

Quin és l'espai del moviment feminista?

De les reivindicacions amb més d'èxit del moviment feminista durant el període, cal destacar la feina constant i continuada d'apropiació d'espais propis. Un moviment social generalment viu l'espai com un recurs per a l'acció col·lectiva.²¹ Un recurs tangible i, fins a cert punt, intercanviable per d'altres. En el cas del moviment feminista, l'espai presenta una problematització que va més enllà del que és palpable.

En el moviment feminista de Barcelona, l'espai no s'ha viscut només com a lloc físic, sinó com a marc d'acció col·lectiva, com a objectiu essencial del moviment: «Voliem un espai que donés valor als sentiments i als vincles afectius i que donés suport a la transformació personal i al treball sobre la pròpia subjectivitat» (CLD, 2003).

Després de l'entrada en crisi dels primers espais autogestionats de dones, l'inici dels anys vuitanta es va caracteritzar per la manca d'espais —per a molts moviments socials— i especialment de llocs on les dones poguessin trobar-se fora de la llar, compartir i articular estratègies de canvi.

L'estratègia d'acció política per a l'apropiació d'espais per part del moviment ha presentat múltiples formes: des de la negociació, la pressió política a les institucions i dels negocis *ad hoc*, passant per l'*okupació* (1986 i 2000), la petició i declaració des de consells de dones, fins a les manifestacions del 8 de març dedicades a l'obtenció d'es-

21. En certa manera el moviment feminista fa un treball *simbòlic* en el marc dels moviments per l'*okupació*, que entenem directament vinculat a la creació i *okupació* d'espais autònoms com a reivindicació política. En el període d'anàlisi hi ha grups feministes directament vinculats a aquest moviment. Les Tenses, vinculades a diferents centres socials *okupats* —especialment La Hamsa de Sants—, són un exemple concret de la Barcelona de finals del segle xx.

país concrets. L'associació d'una gran varietat d'organitzacions per a l'obtenció d'espais mostra, al seu torn, la unió al voltant d'un objectiu concret.²²

La reivindicació i creació d'espais propis per part del moviment feminista ha estat analitzada per diverses autores anglosaxones vinculades al feminisme radical nord-americà (Echols, 1989) o la segona onada feminista a Nova Zelanda (Holmes, 2000). Segons aquesta última, era més fàcil per a les dones actuar com a actores polítiques si no estaven en juxtaposició directa amb els homes i creaven els seus propis espais «alliberats de la dominació masculina»; aquests espais també es van organitzar per explorar els elements en comú que tenien entre les dones i relacionar-los (Holmes, 2000). I, també, davant la pèrdua de l'hegemonia del discurs feminista en els espais polítics públics.

La Xarxa Feminista sorgida després de les Jornades XX Anys de Feminisme s'estableix com un «espai de relació i de comunicació per donar a conèixer tot allò que fem, sentim i pensem les dones» (1996, p. 407). L'objectiu de la relació entre les dones és fonamental. És allò que algunes autores han anomenat *la política de les relacions —politics of relationships—* (Holmes, 2000). La transformació social del feminisme es troba en «la relació política que establim entre nosaltres (les dones)» (CLD, 2003).

A les Jornades XX Anys de Feminisme hi ha un debat específic sota el títol «Espais de dones», i davant una pregunta concreta: «Hem de parlar d'espais de dones o d'espais feministes?». La resposta sembla que es troba en la primera opció. L'elecció és rellevant. El moviment feminista a Barcelona, un cop païda la ruptura entre la militància doble i l'única, buscarà la unió determinada pel fet de ser dones. La unió i l'estratègia d'acció col·lectiva ve donada per la diferència sexual. Un marc d'acció que lliga «l'alliberament de la dona amb el desenvolupament i el manteniment d'una contracultura femenina» (Alcoff, 2002), en un espai propi.

En contraposició a aquest marc d'acció col·lectiva *general*, hi haurà altres pràctiques —atomitzades— en què cal l'alliberament d'espais, en concret dels tangibles, però atorgant la mateixa importància a l'ocupació dels simbòlics. El Grup de Lesbianes Feministes dirà que «estenent, fent créixer i alliberant espais del domini heteropatriarcal».²³

22. La reivindicació anterior a 1999 i la final consecució del Centre de Cultura de les Dones el 2003 n'és un dels últims exemples concrets: «El Centre de Cultura de les Dones es proposa com un espai de trobada, intercanvi i creació, que reculli les aportacions que en el terreny de la cultura han promogut les dones des de sempre i en tots els àmbits. Entenem aquest espai cultural de dones com un instrument de participació i de millora de la qualitat de les condicions de producció de la cultura de les dones»

23. Extret de la pàgina web del grup. En aquest punt és interessant assenyalar les darreres formes d'ocupació de l'espai públic per part de grups o col·lectius: la creació de parcs...i «el botellón»?

Un marc d'acció col·lectiva dels *espais propis de dones* estarà determinat per la diferència sexual, a la qual caldria afegir l'amplitud de les discriminacions i subordinacions generades pel sistema patriarcal.

Més enllà de l'espai públic i del privat: el dilema de Woolf

Virginia Woolf, en la seva obra *Una habitació pròpia*, afirmava que les causes per les quals les dones no havien aconseguit destacar en el món literari era la manca d'una renda que els permetés tenir temps per invertir-lo en l'escriptura i una habitació pròpia: un espai físic a la seva disposició. L'habitació pròpia és un recurs fonamental a mercè de la creació.

La reivindicació d'una «habitació pròpia» s'ha d'entendre com a mitjà, no com a fi. Representa un recurs, no un objectiu. Si es converteix en objectiu corre el risc d'esdevenir tirania i aïllament.

La presència de la dona a l'espai públic ha estat estranya fins fa poques dècades, tot i que sens dubte les dones sempre han sortit dels *espais privats*: a treballar (encara que fos de manera invisible i sota discriminacions), a comprar, a portar les criatures a l'escola, per endinsar-se en altres espais privats: visites a familiars, etc. Del Valle afirma que els espais de dones, els espais feministes, han de ser concebuts com a espais pont (Del Valle, 1991).

Els espais interiors són «els que van de la porta del carrer a l'habitatge», fins i tot tenint en compte que les xarxes socials també es poden activar des de l'espai interior (mitjançant les TIC, per exemple) i «s'identifiquen amb aspectes propis de la vida privada: la cura del cos, la vida sexual i reproductiva» (Del Valle, 1991, p. 9), així com les relacions. Els espais públics, en canvi, són llocs «de tots i totes» i «abracen sectors diferenciats de població definits per l'edat, el sexe, la classe social, l'ocupació, la condició física i la ideologia política» (Del Valle, 1991, p. 10). Els espais pont són denominats per l'autora com a *suports de canvi* i el seu futur és desaparèixer «un cop hagin complert els seus objectius»: són necessàriament circumstancials (Del Valle, 1991, p. 18). Entre les característiques d'aquests espais trobem el fet que les dissenyadores dels espais en són les protagonistes i que es tracta d'espais on «crear estratègies per arribar a l'altra banda» (Del Valle, 1991, p. 18). Aquests espais es troben entre els «interiors» i els públics, perquè es mouen en una esfera pública, però continuen tenint referències directes amb els espais privats (activitats codificades com a típicament femenines o relacions entre dones, per exemple).

La creació i reivindicació d'espais propis, com a marc d'acció col·lectiva del moviment feminista, suggereix diferents aspectes que es detallen a continuació, en un ventall d'elements positius i de riscos que s'anomena *dilema de Woolf*.

L'espai propi del moviment feminista és necessari mentre hi hagi «pont» i lloc de reflexió i de relació entre les dones, però no s'entén si no és com a recurs-estratègia per a la progressiva ocupació de l'espai públic i la reformulació i transformació de l'espai privat (i personal). En cas contrari, pot esdevenir espai de defensa de l'espai propi i no una eina de canvi feminista.

La reivindicació i creació d'espais propis ha d'anar acompanyada d'una planificació d'objectius per a la seva translació a l'esfera pública, si no corre el perill de romandre com a objectiu, quan l'objectiu del moviment feminista és la transformació social.

- L'espai propi ha de ser, a més d'espai d'interrelació, espai d'extrarelació, és a dir, lloc a partir del qual es creïn aliances, connexions i articulacions que ampliin l'àmbit del propi espai i afavoreixin l'entrada de noves activistes. Afavorir la intergeneracionalitat i l'entrada de noves i diverses activistes és fonamental.
- La pregunta de si els espais propis de les dones, en l'era de les TIC, han de tenir tan sols qualitat d'espai físic s'amplia quan es tenen en compte les dificultats de mobilitat de moltes dones i el temps de què disposen, ben reduït a causa de les responsabilitats múltiples a què han de fer front.
- Un espai del moviment feminista no pot ser únicament un *espai de dones*, sinó que ha d'integrar reflexions que incideixin en totes les formes en què es diversifica el sistema patriarcal (sexualitat, classe, ètnia, etc.) i integrar, quan escaigui, la participació dels homes. El debilitament en la utilització del concepte *feminista* no beneficia l'acció col·lectiva.
- L'espai propi del moviment feminista requereix uns mecanismes democràtics de control que evitin la perpetuïtat dels grups dominants i treballin per la renovació constant de les dones i de les xarxes que volen i s'han d'implicar en la transformació feminista.

Bibliografia

- ALEMANY, C.; MORÓN, M. *Les iniciatives de les dones a la ciutat de Barcelona*. [Estudi no publicat encarregat per la Regidoria d'Afers Socials i Joventut de l'Ajuntament de Barcelona], 1992.
- BUSTELO, M. «La evaluación de las políticas de igualdad de género. Conclusiones a partir de una metaevaluación de planes de igualdad centrales y autonómicos». Jornades de Polítiques d'Igualtat organitzades el desembre de 2002 per l'Ajuntament de Gasteiz.
- BUSTELO, M.; E. LOMBARDO. «*Mainstreaming* de género y análisis de los diferentes "marcos interpretativos" de las políticas de igualdad en Europa: el proyecto MAGEEQ». 2005. <www.proyectomageeq.org> [Consulta: maig 2006]
- CA LA DONA. «Un espai on la política de les dones és la política». Document llegit al Congrés d'Associacions de Dones de Catalunya, maig 2003.
- LES DONES DEL SAC. «El desencontre». *Ca la Dona*, 2004.
- COLAIZZI, G. [ed.]. *Feminismo y teoría del discurso*. Madrid: Cátedra, 1990.
- COLL, G.; CRUELLES, M.; Entre l'impacte i la pèrdua d'autonomia: estratègies dels moviments socials en front de les institucions públiques. Els casos del moviment ecologista, feminista i lèsbic-gai-transsexual, 2007. Recerca no publicada: IGOP-Institut de Govern i Polítiques Públiques.
- FAGOAGA, C.; L. LUNA. «Notas para una historia social del movimiento de las mujeres: signos reformistas y signos radicales». *Actas de las IV Jornadas de Investigación Interdisciplinaria, Ordenamiento Jurídico y Realidad Social de las Mujeres, Siglos XVI a XX*. 1986.
- FÒRUM DE POLÍTICA FEMINISTA DE MADRID. «Análisis de la situación actual de la alianza entre asociaciones de mujeres. Estrategias». *La organización de las asociaciones de mujeres*. Madrid: Fórum de Política Feminista, 1999.
- FRASER, N. «Mapping the Feminist Imagination: from Redistribution to Recognition to Representation». Conferència de Nancy Fraser a Barcelona, juny de 2005.
- FRASER, N. «Justitia interrupta. Reflexiones críticas desde la posición postsocialista». *Siglo del Hombre*, Santafé de Bogotá, 1997.
- FREEMAN, J. «A Model for Analyzing the Strategic Options of Social Movement Organizations». Primera publicació amb el títol «Resource Mobilization and Strategy: A Model for Analyzing Social Movement Organization Actions». A: ZALD, Mayer N.; MCCARTHY, John D. [ed.]. *The Dynamics of Social Movements*. Cambridge, Mass.: Winthrop Publishers, 1979, i a <www.jofreeman.com> [Consulta: maig 2004]
- FREEMAN, J. «The Tyranny of Structurelessness». Primera publicació a *Women's Liberation Movement*. 1970. <www.jofreeman.com> [Consulta: maig 2004]. Traducció al castellà de Fany Rubio. <www.nodo50.org/mujeresred> [Consulta: maig 2004]
- GOMÀ, R.; P. IBARRA, P.; S. MARTÍ, [coord.]. «Creadores de incertidumbres. Insensatos y además... impredecibles». *Creadores de democracia radical. Movimientos sociales y redes de políticas públicas*. Barcelona: Icaria, 2002.

- GRUP DE LESBIANES FEMINISTES. *El vestit nou de l'emperadriu*. Barcelona: Grup de Lesbianes Feministes, 2001.
- IBARRA, P.; B. TEJERINA. «Hacia nuevas formas de acción colectiva». *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- LOMBARDO, E. «Integrating or Setting the Agenda? Gender Mainstreaming in the European Constitution-Making Process». *Oxford Journals, Social Politics*. <<http://sp.oxfordjournals.org/cgi/content/abstract/12/3/412>> [Consulta: març 2006]
- LOVENDIUSKI, J. «Feminismo institucional: género y estado». A: URIARTE, E.; ELIZONDO, A. [coord.]. *Mujeres en política*. Barcelona: Ariel, 1997.
- MARÇAL, M. *Llengua abolida (1973-1988)*. València: Eliseu Climent Editor, 1989.
- MCADAM, D. «Orígenes conceptuales, problemas actuales y direcciones futuras». A: IBARRA, P.; TEJERINA, B. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- MCADAM, D.; J. MCCARTHY; M. ZALD. «Oportunidades, estructuras de movilización y procesos enmarcadores: hacia una perspectiva sintética y comparada de los movimientos sociales». *Movimientos Sociales: perspectivas comparadas*. Madrid: Istmo, 1999.
- MIGUEL, A. de «El movimiento feminista y la construcción de marcos de interpretación: el caso de la violencia contra las mujeres». *Revista Internacional de Sociología - RIS*, núm. 35 (2003), p. 127-150.
- MONTERO, J. «Apuntes de un recorrido por el movimiento feminista». A: GRAU, E.; P. IBARRA, (coord.). *El futuro de la red. Anuario de movimientos sociales 2001*. Donostia; Barcelona: Betiko Fundazioa: Icaria Editorial, 2002.
- OLSON, M. *La lógica de la acción colectiva*. Mèxic: Limusa, 1992.
- PASTOR, J. «La evolución de los nuevos movimientos sociales en el Estado español». A: IBARRA, P.; B. TEJERINA. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- PATEMAN, C. «Críticas feministas a la dicotomía público / privado». *Perspectivas feministas en teoría política*. Madrid: Paidós, 1996.
- SCHMIDT-GLEIM, M.; M. VERLOO. «One more Manifesto of the Political», IWM, Vienna, Working Paper n.º 2, 2003.
- SNOW, D.; BENFORD, R. «Ideology, Frame Resonance and Participant Mobilization». *Internacional Social Movement Research*, 1, 1988, p. 197-217.
- TARROW, S. *El poder en movimiento. Los movimientos sociales, la acción colectiva y la política*. Madrid: Alianza Editorial, 1997.
- TILLY, C. «Conflicto político y cambios sociales». A: IBARRA, P.; TEJERINA, B. *Los movimientos sociales*. Madrid: Trota, 1998.
- VALCÁRCEL, A. «Qué es y qué retos plantea el feminismo». *Sí. Tú puedes. Formación política de mujeres*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2001.
- VALIENTE, C. *Feminismo de estado en España: El Instituto de la Mujer, 1983-1994*. Madrid: Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, 1994.
- VERLOO, M. «Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality». Document per a la Conferència General de l'ECPR a Budapest del 8 al 12 de setembre. 2005.

VIANELLO, M.; E. CARAMAZZA. *Género, espacio y poder. Para una crítica de las Ciencias Políticas*. Ediciones Cátedra, 2002.(Feminismos)

WITTIG, M. *El pensamiento heterosexual y otros ensayos. No se nace mujer* (1981). Barcelona: Egales, 2006.